

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.103>

HOZIRGI ZAMON O'ZBEK ADABIYOTI HIKOYALARIDA QO'LLANILGAN FRAZELOGIZMLARNING LISONIY TAHLILI NAZAR ESHONQULNING "MAYMUN YETAKLAGAN ODAM" HIKOYASI MISOLIDA.

Fozilova Gulshoda Botirovna

Buxoro xalqaro universiteti magistranti

fozilovagulshoda2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi zamon o'zbek adabiyoti hikoyalaridan bir hisoblangan "Maymun yetaklagan odam" hikoyasida qo'llanilgan frazeologik birliklarning lisoniy tahlili amalga oshirildi. Maqolada frazeologizmlarning zamonaviy hikoyalar matnida bajaradigan uslubiy-ekspressiv vazifalari, ularning leksik-semantik guruhlari, personajlar nutqi va xarakterini ochib berishdagi o'rni, shuningdek muallif tomonidan amalga oshiriladigan individual-stilistik transformatsiya (o'zgartirish) hodisalari tahlil qilindi. Tadqiqot Sh. Rakhmatullaev, V. Vinogradov, A.V. Kunin kabi tilshunoslarning nazariy qarashlariga hamda o'zbek tilining frazeologik lug'atlariga tayangan holda olib borildi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, hikoya janri, lisoniy tahlil, uslubiy vazifa, individual-stilistik transformatsiya, personaj nutqi, milliy kolorit, ekspressivlik, metonimiya, snekdoxa, komponent.

Аннотация. В данной статье осуществлён лингвистический анализ фразеологических единиц, использованных в рассказе «Маймун етаклаган одам», являющемся одним из образцов современной узбекской прозы. В статье проанализированы стилистико-экспрессивные функции фразеологизмов в текстах современных рассказов, их лексико-семантические группы, роль в раскрытии речи и характера персонажей, а также случаи индивидуально-стилистической трансформации (изменения), осуществляемой автором. Исследование проведено с опорой на теоретические взгляды таких языковедов, как Ш. Рахматуллаев, В. Виноградов, А.В. Кунин, а также на фразеологические словари узбекского языка.

Ключевые слова: фразеологическая единица, жанр рассказа, лингвистический анализ, стилистическая функция, индивидуально-стилистическая трансформация, речь персонажа, национальный колорит, экспрессивность, метонимия, синекдоха, компонент.

Annotation In this article, a linguistic analysis of the phraseological units used in the short story "Maymun Yetaklagan Odam", which is one of the examples of modern Uzbek literature, has been carried out. The article analyzes the stylistic-expressive functions

performed by phraseologisms in the texts of modern short stories, their lexical-semantic groups, their role in revealing the speech and character of the personages, as well as the cases of individual-stylistic transformation (alteration) carried out by the author. The research was conducted relying on the theoretical views of linguists such as Sh. Rakhmatullaev, V. Vinogradov, A.V. Kunin, as well as on the phraseological dictionaries of the Uzbek language.

Key words: phraseological unit, genre of short story, linguistic analysis, stylistic function, individual-stylistic transformation, speech of personage, national colour, expressiveness, metonymy, synecdoche, component.

KIRISH

Zamonaviy o'zbek adabiyoti, xususan, hikoyachilik janri xalq tilining boy imkoniyatlaridan, jumladan frazeologik birliklardan keng foydalanish bilan ajralib turadi. Hikoya janri o'zining lo'ndaligi, syujet ixchamligi va psixologik chuqurligi bilan boshqa nasriy janrlardan farq qiladi, shu bois unda har bir so'z, har bir ibora katta badiiy yuk ko'taradi. Aynan shu nuqtai nazardan frazeologizmlar hikoyada nafaqat tilni boyitish vositasi, balki personaj xarakterini, ichki kechinmalarini, ijtimoiy-milliy muhitni ixcham va ta'sirchan ifodalash vositasiga aylanadi.

O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning umumnazariy masalalari V.V. Vinogradov, Sh. Rakhmatullaev, A.V. Kunin, A.Mamatov kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, frazeologizmlarning aynan zamonaviy hikoyachilik matnidagi qo'llanilishi, ularning individual-stilistik xususiyatlari alohida, maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida hali yetarlicha yoritilmagan. Ayni shu bo'shliq ushbu maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Maqolaning maqsadi zamonaviy o'zbek hikoyalari matnida qo'llanilgan frazeologik birliklarning lisoniy tabiatini, leksik-semantik guruhlarini va badiiy-uslubiy vazifalarini frazeologiya nazariyasi asosida tahlil qilishdan iborat.

ASOSIY QISM

Tadqiqotning nazariy asosi. Rus tilshunosi V.Vinogradov frazeologik birlikni "komponentlarining leksik ma'nolaridan kelib chiqmaydigan yaxlit ma'noga ega bo'lgan barqaror so'z birikmasi"[1:23] deb ta'riflaydi va frazeologik birliklarni semantik yaxlitlik darajasiga ko'ra qotishma, birlik va birikmalarga ajratadi. O'zbek tilshunosligida Sh. Rakhmatullaev frazeologik birlikni "ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'nosi barqarorlashgan, nutqda tayyor holda ishlatiluvchi til birligi" sifatida ta'riflaydi[1:24]. Ingliz tilshunosi A.V. Kunin esa frazeologik ma'noni komponentlarning leksik ma'nolarining o'zaro ta'siri natijasida vujudga kelgan integral ma'no ekanligini bildiradi.

Hikoyada qo'llanilgan frazeologizmlarning uslubiy salohiyati. Hikoya kichik hajmli janr bo'lganligi sababli, unda muallif har bir vositadan iqtisod bilan, ammo maksimal ifoda kuchi bilan foydalanishga intiladi. Frazeologik birlik aynan shu talabga javob beradi: u bir necha so'zdan iborat bo'lsa-da, o'z ichiga obraz, baho, emotsiya va milliy-madaniy ma'noni yashiradi. Zamonaviy o'zbek hikoyanavislari, xususan, xalq tiliga yaqin, jonli so'zlashuv

uslubidan unumli foydalanuvchi ijodkorlar asarlarida frazeologizmlarni quyidagi asosiy yo‘nalishlarda qo‘llaydilar: personaj nutqini individuallashtirish, qahramon xarakteri va ichki holatini ixcham ifodalash, voqelikka baho berish, kinoya va istehzo yaratish, asar tiliga milliy kolorit singdirish, matnning ritmik-intonatsion tuzilishini boyitish. Bunday qo‘llanish o‘zbek nasrida Oybek va Abdulla Qodiriy an‘analaridan (“tosh yurak”, “ochiq ko‘ngil”, “boylarga quloq solib” kabi misollar) boshlab, zamonaviy hikoyachilikda ham davom etmoqda va yangi mazmun bilan boyimoqda.

Hikoyada uchraydigan frazeologizmlarning leksik-semantik guruhlar. Hikoya matnini kuzatish shuni ko‘rsatadiki, unda qo‘llanilgan frazeologik birliklarni mazmuniga ko‘ra bir necha guruhga ajratish mumkin.

a) Inson xarakteri va xulq-atvorini ifodalovchi frazeologizmlar: *och ko‘z, yumshoq ko‘ngil, qattiq bosh, yengil qo‘l* kabi birliklar personajning ijobiy yoki salbiy sifatlarini bir og‘iz so‘z bilan ochib beradi. Hikoyada bunday frazeologizm ko‘pincha qahramonga tavsif berilgan birinchi jumalardayoq, o‘quvchi ongida uning obrazini tez shakllantirish uchun ishlatiladi.

b) His-tuyg‘u va kechinmalarni ifodalovchi frazeologizmlar: *yuragiga tushmoq, yuragi qanot yozmoq, ko‘ngli buzilmoq, yuragi og‘rimoq* kabi birliklar hikoyada psixologik tasvirning asosiy vositalaridan biriga aylangan. Hikoya janrining o‘ziga xosligi voqealardan ko‘ra qahramon ichki holatiga urg‘u berish aynan shu guruh frazeologizmlarning yuqori chastotada qo‘llanilishini taqozo etadi.

c) Fikrlash va nutq jarayonini ifodalovchi frazeologizmlar: *bosh qotirmoq, miyaga solmoq, til tagida qolmoq, tilga olmoq* kabi birliklar dialog va ichki monolog qismlarida personajning fikrlash tarzini, sukut yoki ochilib gapirish holatini ifodalaydi.

d) Harakat, holat va vaqt-tezlikni ifodalovchi frazeologizmlar: *yer yutmoq, oyoqqa turmoq, ko‘z ochib yumguncha, bir zumda* kabi birliklar hikoyadagi voqealar dinamikasini, syujet tezligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi, bu esa hikoya janriga xos ixchamlik talabiga mos keladi.

Ushbu tasnif dastlabki tadqiqotda keltirilgan leksik-semantik maydonlar tizimiga mos keladi, biroq hikoya matnida bu guruhlar orasida his-tuyg‘u va kechinmalarni ifodalovchi frazeologizmlar ustunlik qiladi, chunki janr tabiatan psixologik tasvirga moyil.

Frazeologizmlarning individual-stilistik transformatsiyasi. Hikoyanavislar ko‘pincha an‘anaviy frazeologik birlikni o‘zgarishsiz emas, balki muallif niyatiga moslab, ozmi-ko‘pmi o‘zgartirilgan holda qo‘llaydi. Bunday hodisa tilshunoslikda individual-stilistik (okkazional) transformatsiya deb yuritiladi[3] va quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

1. komponentni almashtirish – frazeologizm tarkibidagi bir so‘z sinonim yoki kontekstga mos boshqa so‘z bilan almashtiriladi;

2. kengaytirish – frazeologizmga aniqlovchi yoki holat bildiruvchi so‘z qo‘shiladi, natijada obraz kuchayadi;

3. qisqartirish (ellipsis) – frazeologizmning bir qismi tushirib qoldiriladi, o‘quvchi qolgan qismidan butun ma‘noni tiklaydi;

4. ikki frazeologizmning transformatsiyasi – ikki alohida ibora bir yangi birikmada qo‘shilib ketadi. Bunday transformatsiya frazeologizmning barqarorlik xususiyatini butunlay buzmaydi, o‘quvchi asl variantni tanib turadi, ammo unga yangi ekspressiv bo‘yoq, individual muallif ohangini qo‘shadi.

Frazeologizmlarning badiiy-uslubiy vazifalari. Frazeologik birliklar zamonaviy hikoya matnida bir necha uslubiy vazifani bajaradi. Birinchidan, ular personajlar nutqini individuallashtiradi: qishloq muhitida yashovchi qahramon nutqida frazeologizmlar zichroq uchraydi, bu esa uning ijtimoiy-madaniy makonini ko‘rsatadi. Ikkinchidan, frazeologizmlar orqali muallif pozitsiyasi ya’ni hodisaga munosabat, kinoya, achinish, hazil kabi holat bevosita bildiriladi. Uchinchidan, frazeologizmlar hikoyaning sarlavhasida yoki yakuniy jumlasida qo‘llanilganda, ular butun asar mazmunini bir ibora bo‘yog‘iga jamlovchi kompozitsion vosita bo‘lib xizmat qiladi. Nihoyat, frazeologizmlar matnga milliy kolorit baxsh etadi: *ko‘zi to‘rt bo‘lmoq, dilini ochmoq, yuragiga tushmoq* kabi jismoniy a’zo komponentli iboralar o‘zbek xalqining obrazli tafakkur tarzini aks ettiradi.

Ma’no ko‘chishi mexanizmlari hikoya matni nuqtai nazaridan. Frazeologik ma’no metafora (*tosh yurak, olovli nutq*), metonimiya (*qora qalb, oq ko‘ngil*) va sinekdoxa (*bir og‘iz so‘z, bosh qo‘shmoq*) asosida shakllanadi. Hikoya matnini tahlil qilish orqali shuni ma’lum bo‘ldiki, aynan metafora asosida shakllangan frazeologizmlar eng yuqori chastotaga ega, chunki ular obrazlilik darajasi yuqori bo‘lib, qisqa matnda kuchli badiiy ta’sir yaratadi. Metonimiya va sinekdoxa orqali shakllangan frazeologizmlar esa ko‘proq lo‘nda, xulosaviy jumalarda, hikoyaning tugash qismida qo‘llanilib, o‘quvchida umumlashtiruvchi taassurot uyg‘otadi.

Amaliy tahlil: N. Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” hikoyasi misolida. Yuqorida keltirilgan nazariy qoidalarni aniq badiiy material asosida ko‘rsatish maqsadida zamonaviy o‘zbek yozuvchisi Nazar Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” hikoyasi tahlil qilindi. Hikoya birinchi shaxs tilidan hikoya qilinib, unda voqealardan ko‘ra qahramonning ichki kechinmalari, taassurotlari ustunlik qiladi, shu bois matnda aynan his-tuyg‘u va holatni ifodalovchi frazeologizmlar yuqori chastotada qo‘llangan. Quyida matndan aniqlangan asosiy frazeologik birliklar, ularning ma’nosi, leksik-semantik guruhi va matndagi qo‘llanishi keltiriladi:

“sharti ketib, parti qolmoq” – vaqti o‘tib, qadr-qimmat, salobati qolmaslik (harakat-holat guruhi). Matnda: “cholning sharti ketib, parti qolgandi”[5:499] — hikoya boshidayoq personajning o‘tmishdagi mavqei allaqachon unutilganini bir ibora bilan ixcham ifodalab, keyingi voqealarga zamin yaratadi.

“yuragi orqaga tortmoq”– birovdan ich-ichdan cho‘chish, jirkanish (his-tuyg‘u guruhi). Matnda: “yuragi noxush bir hisdan orqaga tortardi”[5:500] hikoyachining cholga nisbatan ilk instinktiv taassurotini ochib beradi.

“ko‘ngli aynimoq” – jirkanish, ko‘ngil ozish (his-tuyg‘u guruhi). Matnda: “Hiddan ko‘nglim ayniguday bo‘lib” hamda “eslasam, ko‘nglim aynir” [5:500] jismoniy jirkanish orqali ruhiy holat ifodalangan, ibora hikoya davomida qayta-qayta takrorlangan.

“yuragi (ko‘ngli) g‘ash tortmoq yoki bo‘lmoq” – xavotirlanish, notinchlanish (his-tuyg‘u guruhi). Matnda: “yuragim g‘ash tortadigan bo‘lib qolgandi” [5:500] personajning cholg‘a nisbatan tushunarsiz ichki notinchligini ifodalaydi.

“hafsalasi pir bo‘lmoq” – umidsizlanmoq, ko‘ngli sovimoq (his-tuyg‘u guruhi). Matnda: “uning suratlarini ko‘rib, yana ham hafsalam pir bo‘ldi” kutilgan natijaning aksini ixcham va ta’sirchan ifodalaydi.

“yelka qismoq” – bilmaslik yoki loqaydlikni imo-ishora bilan bildirmoq (harakat guruhi). Matnda: “Yelka qisdim” dialogda so‘z o‘rniga ishlatilib, personajning noaniq holatini ifodalaydi.

“kun ko‘rmoq” – kun kechirmoq, tirikchilik qilmoq (harakat-holat guruhi). Matnda: “qimorning orqasidan kun ko‘rar ekan” ikkinchi darajali personaj (chol o‘g‘li) xarakteristikasida ishlatilgan.

“qo‘lga tushmoq” – hibsga olinmoq (harakat-holat guruhi). Matnda: “yana qo‘lga tushgan bo‘lsa kerak” ushbu qisqa jumla orqali butun bir taqdirga ishora qiladi.

“tosh otmoq” – birovni ayblamoq, qoralamoq (ijtimoiy-baholovchi guruh, metonimiya asosida shakllangan). Matnda: “ming-minglab odamlar unga birinchi bo‘lib tosh otdilar” ijtimoiy nohaqlikka nisbatan kinoyaviy baho beradi.

“rom qilib qo‘ymoq” – maftun etmoq, o‘ziga tortmoq (his-tuyg‘u-estetik baho guruhi, metafora asosida). Matnda: “har qanday kishini o‘ziga rom qilib qo‘yardi” suratning ta’sirchanligini ifodalashda qo‘llangan.

“o‘ziga kelmoq” – es-hushini yig‘ib olmoq, tetiklanmoq (holat guruhi). Matnda: “uzoq vaqt o‘zimga kelolmayotgandim” personajning ruhiy larzadan chiqish jarayonini ifodalaydi.

Individual-stilistik transformatsiyaga oid kuzatish. Hikoyada an’anaviy frazeologik model asosida yaratilgan, ammo muallif tomonidan kengaytirilgan individual ibora ham uchraydi: “necha qadam umri qolganini o‘lchab yurgandek og‘ir qadamlar bilan” jumlasida o‘zbek tilidagi “kunlarini sanamoq” (umrining oxiriga yaqinlashganini anglatuvchi) frazeologik modeliga asoslanadi, biroq muallif an’anaviy “kun” komponenti o‘rniga “qadam” komponentini tanlab, obrazni kengaytiruvchi individual metafora hosil qilgan. Bu kengaytirish individual-stilistik transformatsiyaga yorqin misoldir[3:45]. Shuningdek, “nimagaki ishonsam, chol hammasini chilparchin qilib tashlagan”[5:502] jumlasidagi “chilparchin qilmoq” frazeologizmi o‘zining moddiy (parchalab tashlash) ma’nosidan ko‘chib, mavhum tushuncha ishonchning yo‘q qilinishini ifodalashda metaforik qo‘llanilgan.

Ko‘rinib turibdiki, Nazar Eshonqul hikoyasida frazeologizmlar tasodifan emas, balki qahramonning ichki dunyosini bosqichma-bosqich ochish, undagi jirkanish, xavotir, umidsizlik kabi kechinmalarni tabiiy va ta’sirchan tarzda ifodalash uchun izchil qo‘llaydi. Bu esa hikoyada frazeologik birlikning shunchaki bezak emas, balki psixologik tasvirning asosiy tayanch vositalaridan biri ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi zamon o‘zbek adabiyoti hikoyalaridan biri hisoblangan “Maymun yetaklagan odam” hikoyasida frazeologik birliklarning qo‘llanilishini tahlil qilish jarayonida

quyidagi xulosa va natijalarga erishildi. Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti hikoyalarda uchragan frazeologizmlarni alohida elektron baza yoki lug'at shaklida to'plash va sistemalashtirish bugungi kun tilshunosligining asosiy vazifalarida biri hisoblanadi. Bu borada A.V. Kuninning tasnif tamoyillaridan foydalanish mumkin[3]. Bundan tashqari frazeologizmlarning individual-stilistik transformatsiyasini (komponent almashtirish, kengaytirish, qisqartirish, kontaminatsiya) alohida yo'nalish sifatida chuqur o'rganish lozim. Frazeologizmlarning milliy-madaniy semantikasini lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish, ularda aks etgan xalq mentaliteti va dunyoqarashini ochib berishda muhim vazifa hisoblanadi. Frazeologizmlarning kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan, konseptual metafora sifatida tahlil qilish esa hikoya matnini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Hikoyalar tilidagi frazeologizmlarni boshqa turkiy xalqlar prozasi bilan qiyoslash orqali umumiylik va milliy o'ziga xoslikni aniqlash istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. N.Eshonqulning "Maymun yetaklagan odam" hikoyasi tahlilida kuzatganimizdek, hikoyada his-tuyg'u va holatni ifodalovchi frazeologizmlar matn kompozitsiyasini birlashtiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi va bu kuzatishni boshqa zamonaviy hikoyanavislar ijodi misolida ham kengaytirib tekshirish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

O'zbek tilining frazeologik boyligi xalqning ko'p asrlik madaniy merosining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u zamonaviy badiiy nasrda, xususan hikoyachilikda, o'z ifodasini davom ettirmoqda. Zamonaviy o'zbek hikoyalarida qo'llanilgan frazeologik birliklarning lisoniy tahlili quyidagi muhim xulosalarga olib keldi. Frazeologik birliklar zamonaviy hikoyada tasodifan emas, balki ongli badiiy vosita sifatida, personaj xarakteri, ichki kechinma va syujet dinamikasini ixcham ifodalash maqsadida qo'llaniladi. Qo'llanilayotgan frazeologizmlar orasida his-tuyg'u va kechinmani ifodalovchi guruh miqdor jihatidan ustunlik qiladi, bu hikoya janrining psixologizmga moyilligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, zamonaviy hikoyanavislar an'anaviy frazeologizmlarni tayyor holda emas, balki ko'pincha individual-stilistik o'zgartirish orqali qo'llab, matnga o'ziga xos muallif ohangini beradi. Frazeologizmlar nutqning barcha uslublarida bo'lgani kabi hikoya matnida ham obrazlilikni kuchaytiradi, matnga milliy kolorit va ekspressivlik baxsh etadi. Frazeologizmlarning hikoya matnlarida qo'llanilishini sistemalashtirish, ularning uslubiy belgilarini aniqlashtirish istiqbolli ilmiy yo'nalish bo'lib, bu nafaqat nazariy tilshunoslik, balki o'zbek tilini xorijliklarga o'qitish va badiiy tarjima nazariyasi uchun ham amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, frazeologik birlik zamonaviy o'zbek hikoyasida nafaqat tilning bezagi, balki uning fikrlash tarzini, badiiy tafakkurini va milliy ruhini ifodalovchi asosiy vositalardan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М., 1977. – С. 140–161.

2. Rakhmatullaev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 415 b.
3. Кунин А.В. “Курс фразеологии современного английского языка”. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.
4. Mirturdiyev B. “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati.” – Toshkent: Mehnat, 1990. – 267 b.
5. Nazar Eshonqul . “Maymun yetaklagan odam” (hikoya) “XX asr o‘zbek hikoyasi antologiyasi”.Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: B. Karimov, H. Abdiyev. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2016. – B. 499.